

MOTIVÁCIA V EDUKÁCII SENIOROV

Miroslav Krystoň

Abstrakt: Problematiku edukácie seniorov v súčasnosti celkom zreteľne prekračuje rámec edukologických vied a nadobúda interdisciplinárny charakter. Obsahom textu je analýza jedného z najdôležitejších aspektov procesu edukácie seniorov, ktorým je motivácia. Autor vychádza z meniaceho sa pohľadu na význam edukácie seniorov a analyzuje špecifickú motivácie vo vzťahu k stratégiám starnutia.

Kľúčové slová: celoživotné učenie, edukácia seniorov, geragogika, motivácia, stratégie starnutia

MOTIVATION IN SENIOR EDUCATION

Abstract: At present, the issue of senior education quite markedly exceeds the framework of educational sciences and acquires an interdisciplinary character. The paper deals with the analysis of one of the most important aspects of the process of senior education - motivation. The author's consideration is based on the changing view on the significance of senior education, and he analyses the specific features of motivation in relation to ageing strategies.

Key words: lifelong learning, senior education, geragogy, motivation, ageing strategies

Koncept celoživotného učenia, ktorý je najmä od 70. rokov 20. storočia deklarovaný ako ťažiskový princíp edukácie, nie je vo svojej podstate žiadnou novinkou. Výchova a vzdelávanie v podobe reálnej spoločenskej činnosti mali vždy biodromálny charakter. Pod vplyvom historických okolností sa však menili ich ciele, obsah, procesuálne aspekty, inštitucionálne zabezpečenie a ďalšie relevantné atribúty. V tomto kontexte dochádza aj k posunom na úrovni teoretickej reflexie v oblasti edukologických vied. Je dôležité pripomenúť, že myšlienky o potrebe celoživotného učenia sa objavujú už pri vzniku prvých pedagogických teórií (J. A. Komenský). Ak teda dnes hovoríme o geragogike ako o najmladšej súčasti antropogogických vied, treba si uvedomiť, že názory poukazujúce na potrebu edukácie seniorov majú reálne historické pozadie. Intenzita ich spoločenskej akceptácie je determinovaná komplexom sociálnych, kultúrnych, politických, ale v neposlednom rade aj ekonomických faktorov.

1 Význam edukácie seniorov v súčasnosti

Potreba celoživotného vzdelávania je dnes konsenzuálne vnímaná ako spoločenská nevyhnutnosť a ako taká je definovaná aj v rôznych koncepcionálnych a strategických dokumentoch národnej či medzinárodnej proveniencie. Obsahová analýza týchto zdrojov umožňuje konštatovať, že hodnotenie významu edukácie seniorov je vo všeobecnosti determinované viacerými faktormi, pričom dva z nich rezonujú najčastejšie. Prvý z týchto faktorov je založený na implementácii základných princípov humanizmu a demokracie, ktoré v sebe subsumujú aj myšlienky o práve ľudí na dôstojné a v súčasnosti aj aktívne prežitie seniorského veku. Jednou z ciest ako naplniť tento cieľ je aj rôznorodá podpora edukačných príležitostí pre starších a starých ľudí. V ostatných dekádach sa však zreteľne prejavuje tendencia vyššie spomenutý humanistický ideál spájať s realitou v oblasti sociálno-ekonomického a hospodárskeho prostredia jednotlivých krajín, resp. daného geopolitického priestoru (napr. Európska únia). Celkom jasne a aktuálne to dokumentuje aj zameranie a spôsob prezentácie aktivít spojených s *Európskym rokom aktívneho starnutia a solidarity medzi generáciami 2012*. Centrálna myšlienka podpory aktívneho starnutia je v tejto iniciatíve Európskej únie zreteľne naviazaná na ekonomické faktory vyplývajúce z demografického vývoja v Európe (v roku 2060 budú obyvatelia vo veku od 65 rokov tvoriť takmer 30 % populácie Európskej únie). V tomto kontexte je významné, že edukačné aktivity sa spájajú s problematikou zamestnanosti seniorov, ktorá spolu s účasťou seniorov na dianí v spoločnosti a podporou nezávislého života tvorí obsahový skelet Európskeho roka aktívneho starnutia 2012 (bližšie pozri *Európsky rok . . . , 2012*).

Aby sme nezotrvali len pri aktivitách kampaňovitého charakteru, je možné pripomenúť aj konštatácie deklarované v *Stratégii na zabezpečenie inteligentného, udržateľného a inkluzívneho rastu EÚ*, známej aj pod názvom „*EURÓPA 2020*“ (pozri *Európa . . . , 2010*). V tomto dokumente je starnutie obyvateľstva definované ako jeden zo „štrukturálnych nedostatkov Európy“ (s. 7), potencióálne spôsobujúci jej hospodárske zaostávanie, pričom tento handicap je riešiteľný aj podporou vzdelávania v biodromálnom kontexte. Ako sa teda ukazuje, v posudzovaní významu edukácie seniorov môžeme v súčasnosti zaznamenať posun od „humánno-idealistickej“ pozície k pozícii „pragmaticko-hospodárskej“. Perspektívny vývoj v tomto smere výstižne charakterizuje M. Šerák (2009b, s. 183), ktorý konštatuje, že s najväčšou pravdepodobnosťou sa v najbližšej dobe môžeme pripraviť na situáciu, v ktorej sa budeme stále častejšie stretávať s osobami, ktoré sú síce v dôchodkovom veku, napriek tomu sú však ďalej ekonomicky činné. Takýto jednotlivec bude,

samozrejme, nútený získať nové, prípadne aktualizovať doterajšie odborné vedomosti a zručnosti.

2 Systémové vymedzenie edukácie seniorov

Bez ohľadu na aktuálne meniace sa kritériá spoločenského pohľadu na význam edukácie seniorov, faktom zostáva, že výchova a vzdelávanie tejto skupiny obyvateľstva predstavuje integrálnu súčasť procesu celoživotného učenia (sa). V tomto smere môžeme hovoriť o stabilizovanej a širokospektrálne akceptovanej pozícii, ktorá nachádza svoj odraz aj v rovine teoretického skúmania. K systematickému rozvoju geragogiky ako vedy, ktorej predmetom je štúdium a systemizácia poznatkov týkajúcich sa široko chápanej edukácie vo vzťahu k seniorskému veku človeka (Čornaničová, 1998, s. 124). Okrem uvedenej definície R. Čornaničovej, v česko-slovenskom kontexte prispeli a prispievajú najmä B. Balogová, C. Határ, M. Šerák, N. Hrapková, A. Peťková a ďalší renomovaní autori. Viacerí z nich (napr. Čornaničová, 1998; Határ, 2008; Šerák, 2009b) venujú pozornosť aj problematike systémového vymedzenia edukácie seniorov ako procesu a geragogiky ako vedy, ktorá tento proces skúma. Meritórne stanovisko vo vzťahu k statusu geragogiky formulovala R. Čornaničová (1998, s. 126), ktorá ju vníma ako relatívne samostatnú disciplínu v rámci výchovnovedného a gerontologického myslenia s jasne definovanými vzťahmi ku:

- disciplinám vied o výchove,
- andragogike,
- gerontologickým disciplinám.

Primárne miesto geragogiky uvedená autorka vidí v systéme vied o výchove a v rámci nich v andragogike (tamtiež, s. 127).

Diferencovanejší prístup charakterizuje systémové vymedzenie samotného procesu edukácie seniorov, v ktorom je potrebné zohľadniť viaceré klasifikačné kritériá:

1. Ontogenetické (generačno-cielové) hľadisko

Na základe tohto kritéria sa profilovali tri základné typy edukačných procesov:

- *preseniorská edukácia* – zameraná na prípravu človeka na starobu a starnutie a ako taká sa orientuje na ontogenetické štádiá predchádzajúce senu;

- *vlastná seniorská edukácia* – výchova, vzdelávanie a výcvik človeka v seniorskom veku;
- *proseniorská edukácia* – celoživotné formovanie pozitívneho vzťahu k starobe, starnutiu a k starším ľuďom, ktorá sa orientuje na všetky ontogenetické štádiá.

2. Legislatívne hľadisko

Pri posudzovaní tohto hľadiska je nevyhnutné akceptovať národné legislatívne špecifiká. V Slovenskej republike je v zmysle platnej legislatívny oblasť edukácie seniorov definovaná ako jeden z druhov ďalšieho vzdelávania (spolu so záujmovým, občianskym a bližšie nedefinovaným „iným“ vzdelávaním), ktorým účastník vzdelávania uspokojuje svoje záujmy, zapája sa do života občianskej spoločnosti a všeobecne rozvíja svoju osobnosť (Zákon č. 568/2009 Z. z., o celoživotnom vzdelávaní, § 4). Pre komplexnejšie posúdenie takto vymedzeného postavenia edukácie seniorov je potrebné doplniť, že ďalšie vzdelávanie je v citovanom zákone (§ 2) charakterizované ako vzdelávanie vo vzdelávacích inštitúciách (podľa § 5 cit. zákona sú to školy, právnické osoby a fyzické osoby), ktoré nadväzuje na školské vzdelávanie a umožňuje získať čiastočnú kvalifikáciu alebo úplnú kvalifikáciu, alebo doplniť, obnoviť, rozšíriť či prehĺbiť si kvalifikáciu nadobudnutú v školskom vzdelávaní, alebo uspokojiť záujmy a získať spôsobilosť zapájať sa do života občianskej spoločnosti. Úspešným absolvovaním ďalšieho vzdelávania nemožno získať stupeň vzdelania.

3. Druhovo-obsahové hľadisko

Pri tomto kritériálnom vymedzení primárne vychádzame z ukotvenia edukácie seniorov, resp. geragogiky v systéme andragogických procesov. Komparatívna analýza relevantných odborných textov prináša tomto smere zaujímavé zistenia. Ukazuje sa, že oblasť edukácie seniorov si „prisvojujú“ viaceré andragogické subsystemy. Do obsahu záujmového vzdelávania dospelých, ktoré je predmetom kultúrno-osvetovej andragogiky, edukáciu seniorov zaraďujú R. Čornaničová et al. (2005, s. 69) a v kontexte svojej publikácie aj M. Šerák (2009a). Za dôležitú súčasť sociálnej andragogiky geragogiku považuje J. Perhác (2010, s. 66–68). Stretávame sa však aj s názorom, že z hľadiska špecializačných aspektov andragogiky predmet geragogiky zahŕňa:

- kultúrno-osvetovo orientovanú edukáciu,
- sociálne zamerané edukačné programy,
- profesijne orientované edukačné aktivity (Balogová, 2005, s. 118–119).

Uvedenú nejednotnosť nie je možné prvoplánovo hodnotiť ako nesystémové negatívum. Vnímame ju skôr ako fakt poukazujúci na obsahovú širokospektrálnosť edukácie seniorov. Ak by sme však mali prezentovať vlastné stanovisko, potom konštatujeme, že vzhľadom na obsahové a procesuálne charakteristiky vnímame edukáciu seniorov (najmä vlastnú seniorskú a proseniorskú edukáciu) viac v kontexte kultúrno-osvetovej a sociálnej andragogiky a menej v kontexte profesijnej andragogiky.

Záverom tejto časti je potrebné pripomenúť kritériálne vymedzenie opierajúce sa o základné kategórie vzdelávacích aktivít celoživotného učenia (sa). Ide o pomerne známu klasifikáciu pochádzajúcu z prostredia EÚ, podľa ktorej existujú tri základné spôsoby (kategórie) účelných edukačných aktivít:

- **Formálne učenie** (vzdelávanie) – vzťahujúce sa k inštitúciám určeným na vzdelávanie a odbornú prípravu, ktoré vedie k udeleniu oficiálne uznávaných dokladov a nadobudnutiu kvalifikácie.
- **Neformálne učenie** (vzdelávanie) – prebiehajúce popri hlavných prúdoch vzdelávania a odbornej prípravy, ktoré zvyčajne nie je ukončené vydaním oficiálnych dokladov. Neformálne učenie (vzdelávanie) môže byť umožňované na pracovisku a v rámci aktivít občianskych združení a organizácií. Môže byť umožňované aj prostredníctvom organizácií, ktoré boli vytvorené na doplnenie formálnych systémov vzdelávania.
- **Informálne (neinštitucionálne) učenie** – ktoré je prirodzenou súčasťou každodenného života. Na rozdiel od formálneho a neformálneho učenia (vzdelávania) nemusí byť zámerné a učiaci sa si nemusia uvedomovať a nemusia ani rozpoznať, ako prispieva k ich vedomostiam a zručnostiam (Memorandum . . . , 2005, s. 12).

Aj keď koncept celoživotného a širokoživotného učenia vytvára priestor a akcentuje dôležitosť vzájomného prepojenia všetkých vyššie uvedených kategórií učenia (sa), je možné konštatovať, že z hľadiska súčasného stavu realizácie edukácie seniorov napĺňa táto primárne systémová charakteristika kategórie neformálneho učenia (vzdelávania). Tento fakt konštatujeme s vedomím dôležitosti procesov informálneho učenia sa a v súvislosti s otázkami naznačenými v predchádzajúcom texte pripúšťame aj perspektívnu možnosť určitej formalizácie v predmetnej oblasti.

3 Motivácia v edukácii seniorov

Význam, ktorý sa určitému javu alebo procesu prikladá, rovnako ako jeho systémové charakteristiky majú priamy, aj keď nie vždy explicitne identifikovateľný, dopad na vzťah ľudí k týmto procesom. Toto všeobecné konštato-

vane sa vzťahuje aj na oblasť edukácie. Treba však pripomenúť skutočnosť, že akceptácia dôležitosti niečoho (v našom prípade edukácie) neznamená automaticky aj aktívnu účasť. Výstižne to charakterizuje M. Beneš (2008, s. 82), ktorý poukazuje na fakt, že aj keď väčšina občanov uznáva nutnosť celoživotného vzdelávania, v skutočnosti sa značná časť populácie systematicky neučí a nevzdeláva.

Nízka účasť charakterizuje aj segment ďalšieho vzdelávania dospelých ľudí po 50. roku veku života v Slovenskej republike:

- v kategórii od 50 do 59 rokov došlo k dramatickému poklesu v porovnaní rokov 2004–2008, keď sa priemerná účasť pohybovala na úrovni 9,5 % a v roku 2009, kedy bola zaznamenaná účasť na úrovni 3,0 %;
- podobne nepriaznivá situácia je v kategórii občanov vo veku 60 a viac rokov, kde účasť na ďalšom vzdelávaní v rokoch 2004–2009 osciluje na úrovni 1,2 % (bližšie Stratégia . . . , 2012, s. 14).

Jedným z faktorov, ktoré primárne determinujú účasť seniorov na edukačných procesoch a do značnej miery aj ich kvalitu, je otázka motivácie. V andragogickej, resp. geragogickej literatúre je problematika motivácie dospelých k učeniu sa spracovaná na pomerne dobrej úrovni (Beneš, 2008; Čornaničová, 1998; Határ, 2008; Machalová, 2006; Palán, 2003; Rabušicová, Rabušic, 2008 a iní). Taxonomické vymedzenie štruktúry (typológie) motívov účasti na ďalšom vzdelávaní prezentuje M. Beneš (2008, s. 84):

- sociálny kontakt,
- sociálne potreby,
- profesné dôvody,
- participácia na politickom, hlavne komunálnom živote,
- vonkajšie očakávanie,
- kognitívne záujmy.

Palán (2003, s. 174) zhrňuje motiváciu vzťahujúcu sa k edukácii seniorov do troch základných okruhov:

- vzdelávacie potreby,
- sociálne potreby (potreba kontaktov),
- potreba seberealizácie.

Úlohu kognitívnych motívov a aktívne zapojenie sa do života spoločnosti zdôrazňujú K. Gežová (2010, s. 83) a R. Čornaničová (1998, s. 75), pričom R. Čornaničová toto základné spektrum dopĺňa aj o ďalšie dôležité vnútorné motívy:

- snaha porozumieť sebe,
- snaha naučiť sa kompenzovať pokles svojej výkonnosti,
- pripraviť sa na vlastnú starobu,
- úsilie dať svojmu životu pevnejšiu štruktúru a poriadok.

Aj v edukácii seniorov je potrebné rešpektovať základnú teoretickú axiómu, podľa ktorej je rozhodnutie zúčastniť sa na vzdelávaní ako aj jeho samotná realizácia determinovaná vždy komplexom konkrétnych motívov, ktoré majú navyše dynamický charakter. Ak sa však v tomto kontexte sústredíme na vnútorné motívy, otvára sa priestor pre interdisciplinárny andragogicko-psychologický prístup, založený na analýze vzťahu medzi motiváciou seniorov vzdelávať sa a typológiou osobnosti seniora (Balogová, 2005, s. 39), ktorá sa v psychologickú literatúre (Oravcová, 2000, s. 110–111), ale i geragogicky orientovaných prácach (Határ, 2008, s. 42) prezentuje v podobe tzv. stratégií adaptácie (vyrovnávania sa) človeka so seniorským vekom. V odbornej literatúre neboli doposiaľ publikované relevantné (empiricky verifikované) výsledky takto orientovaného vedeckého skúmania. Z tohto dôvodu je potrebné nasledujúce úvahy vnímať nielen ako základný teoretický exkurz, ale aj ako otvorený priestor na ďalšiu vedeckú prácu a diskusiu.

4 Motivácia seniorov k vzdelávaniu v závislosti od stratégií starnutia

Najpozitívnejšie očakávania vo vzťahu k edukácii seniorov sú spojené s *konštruktívnou stratégiou* starnutia, ktorá sa vyznačuje tým, že človek je stále aktívny, prežíva radosť z každodenného života, má dobré vzťahy so svojim okolím, venuje sa naplno svojím záujmom (Határ, 2008, s. 42). Potreba prežiť plnohodnotný život a uspokojiť svoje záujmy môže byť u takýchto seniorov významnou mierou saturovaná práve prostredníctvom edukačných aktivít rôzneho druhu. Veľkým potenciálom disponujú najmä inštitucionalizované formy vzdelávania, pre ktoré je spravidla typické kvalitné personálne zabezpečenie, odborne ukotvené, ale pritom dostatočne flexibilné kurikulum, požadovaná úroveň materiálno-technického vybavenia a v neposlednom rade aj určité renomé miestneho či regionálneho charakteru. Typickým príkladom sú v tomto smere univerzity tretieho veku (UTV), ale aj ďalšie subjekty kultúrno-osvetovej práce (knížnice, osvetové strediská, múzeá, kultúrne domy a pod.). Preferované kontaktné formy edukácie umožňujú uspokojenie nielen kognitívnych motívov, ale aj potrebu sociálneho kontaktu. Nemožno však zabúdať ani na bezkontaktné, resp. kombinované formy vzdelávania (bližšie Krystoň, 2011, s. 114–115), ktoré sú seniori preferujúci konštruktívnu

stratégiu starnutia schopní v celku bezproblémovo zvládnuť. Významným motivačným faktorom pre týchto seniorov je aj možnosť transferu vlastných skúseností v intra, ale aj intergeneračnom kontexte. Tiež je možné anticipovať, že seniori, pre ktorých je charakteristická konštruktívna stratégia, budú pozitívne reagovať na edukačné výzvy spojené s meniacou sa situáciou na trhu práce.

Relevantnú skupinu účastníkov vzdelávania tvoria aj seniori, pre ktorých je charakteristická *obranná stratégia* starnutia. K základným znakom tejto stratégii patrí hyperaktivita, dodržiavanie spoločenských konvencií a pedantné konanie (Oravcová, 2000, s. 110). Tieto prejavy však nie sú výsledkom hlbšieho vzťahu, resp. záujmu o danú problematiku. Primárne ide o spôsob ako prekonať či potlačiť myšlienky na problémy, starosti, choroby a blízkosť smrti. Účasť na vzdelávacích aktivitách v takomto prípade predstavuje jednu z relatívne dostupných možností kompenzačného „úniku“. Edukáciu tejto skupiny seniorov je možné a potrebné vnímať jednak ako určitú výzvu v zmysle snahy geragogickými prostriedkami pozitívne ovplyvniť motívy v priebehu vzdelávacieho procesu (Beneš, 2008, s. 84), zároveň však treba akceptovať reálnu „hrozbu“ dropout efektu, teda rizika predčasného ukončenia edukačného procesu zo strany samotného účastníka.

Ak už je reč o geragogických výzvach, tak nemožno opomenúť seniorov, ktorých charakterizuje *stratégia závislosti*, vyznačujúca sa sklonom k pasivite, postupnou stratou ambícií a prenosom zodpovednosti iných, spravidla blízkych ľudí (Határ, 2008, s. 42). Jednou z ciest ako zvýšiť všeobecne nízku úroveň motivácie týchto seniorov a orientovať ju na edukačnú oblasť je využívanie medzigeneračných foriem vzdelávania. Skúsenosti z praxe dokumentujú vysoký potenciál vplyvu mladších generácií (detí, vnúčat) na motiváciu seniorov vzdelávať sa. Za vysoko efektívne sa považujú najmä tie formy, pri ktorých sa tieto dve populačné skupiny vzdelávajú súčasne, resp. navzájom (spoločné kurzy zamerané na digitálnu gramotnosť, jazykové vzdelávanie a pod.). Jedným z hlavných cieľov takéhoto vzdelávania je posilnenie sebadôvery seniora, preto je potrebné v maximálne možnej miere eliminovať situácie, ktoré by mohli u seniorov evokovať demotivujúci pocit vlastnej neschopnosti či zlyhania.

Rovnaké požiadavky sa vzťahujú aj na edukačnú prácu so seniormi, pre ktorých je typická *stratégia sebanenávisti*. Oveľa ťažšia je však východisková pozícia. Motivačná bariéra je totiž v tomto prípade umocnená pocitom vlastnej zbytočnosti a fatálneho životného zlyhania.

Možnosti geragogickej práce sú do značnej miery limitované v prípade seniorov, ktorých charakterizuje *stratégia hostility*. Agresivita, podozrievavosť, nepriateľstvo voči iným nesú so sebou nielen hrozbu odmietania akejkoľvek

vonkajšej, a teda i edukačnej intervencie a priori. Súčasne je tu reálne riziko rozvratu sociálnych vzťahov, ktoré sú vytvorené, alebo sa interakčne vytvárajú v skupinách vzdelávajúcich sa seniorov. Treba si uvedomiť, že už jednotlivec má potenciál svojím hostilným správaním deštruovať aj kurikulárne optimálne zvládnutý výchovný a didaktický proces.

Záver

Záverom je nevyhnutné pripomenúť, že aj v tomto prípade platí základné pravidlo, ktoré hovorí, že „čistý“ typ neexistuje a typológiu je potrebné vnímať ako vedecky nevyhnutnú, ale predsa „len“ teoretickú abstrakciu. Na druhej strane nám tento prístup umožňuje využiť potenciál obsahovej a komparatívnej analýzy, resp. metaanalýzy skúmaných javov a procesov.

Pri takejto analýze je potrebné zohľadňovať aj ďalší fakt, naznačený na viacerých miestach predkladaného textu. Máme tým na mysli dynamiku a individuálnu špecifickosť, charakteristickú práve pre oblasť motivácie. V tomto kontexte narastá význam diagnostikovania cieľových skupín, ale aj konkrétnych účastníkov edukačných procesov. V zmysle systémového prístupu k realizácii vzdelávania je potrebné pozornosť orientovať nielen na analýzu vzdelávacích potrieb seniorov, ale aj na zisťovanie ich osobnostných charakteristík.

Text je výstupom riešenia výskumnej úlohy VEGA MŠ SR č. 1/1208/12 „Integračné a diferenciacné trendy v tvorbe kurikula vo vzdelávaní dospelých“.

Literatúra

- BALOGOVÁ, B. 2005. *Seniori*. Prešov: Akcent print. 157 s. ISBN 80-969274-1-8.
- BENEŠ, M. 2008. *Andragogika*. Praha: Grada Publishing. 135 s. ISBN 978-80-247-2580-2.
- ČORNANIČOVÁ, R. 1998. *Edukácia seniorov*. Bratislava: Univerzita Komenského. 156 s. ISBN 80-223-1206-1.
- ČORNANIČOVÁ, R., ET AL. 2005. *Revitalizácia kultúrneho života v miestnych a regionálnych podmienkach*. Bratislava: Národné osvetové centrum. 89 s. ISBN 80-7121-255-5.
- EURÓPA 2020: *Stratégia na zabezpečenie inteligentného, udržateľného a inkluzívneho rastu* [on-line]. c2010, posledná revízia 5. 3. 2010 [cit. 2012-06-13]. Dostupný z WWW: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:SK:PDF>
- Európsky rok aktívneho starnutia a solidarity medzi generáciami 2012* [on-line]. c2011, posledná revízia neuvedená [cit. 2012-06-13]. Dostupný z WWW: <http://www.er2012.gov.sk>
- GEŽOVÁ, K. 2010. Edukácia ako súčasť kvality života seniorov. *Vzdelávanie dospelých*, roč. 16, č. 53, s. 81-89. ISSN 1335-2350.

- HATÁR, C. 2008. *Edukácia seniorov v sociálnych zariadeniach*. Nitra: Effeta. 125 s. ISBN 978-80-89245-08-6.
- KRYSTOŇ, M. 2011. *Andragogické aspekty využívania voľného času*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela. 144 s. ISBN 978-80-557-0240-7.
- Memorandum o celoživotnom vzdelávaní sa: pracovný materiál Európskej komisie* [on-line]. c2005, posledná revízia 21. 2. 2005 [cit. 2012-06-13]. Dostupný z WWW: <http://www.minedu.sk/data/att/2875.pdf>
- ORAVCOVÁ, J. 2000. *Vývinová psychológia*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela. 138 s. ISBN 80-8055-421-8.
- PALÁN, Z. 2003. *Základy andragogiky*. Praha: Vysoká škola J. A. Komenského. 199 s. ISBN 80-86723-03-8.
- PERHÁCS, J. 2010. *Personalizačné a socializačné aspekty rozvoja osobnosti dospelých*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa. 205 s. ISBN 978-80-8094-793-4.
- RABUŠICOVÁ, M., RABUŠIC, L. 2008. *Učíme sa po celý život?: o vzdelávaní dospelých v Českej republike*. Brno: Masarykova univerzita. 339 s. ISBN 978-80-210-4779-2.
- Stratégia celoživotného vzdelávania 2011* [on-line]. c2012, posledná revízia 23. 2. 2012 [cit. 2012-06-22]. Dostupný z WWW: <http://www.minedu.sk/data/files/1899.pdf>
- ŠERÁK, M. 2009a. Profesionálne vzdelávanie dospelých – budúcnosť gerontagogiky. *Andragogika*, roč. 13, č. 2, s. 8–9. ISSN 1211-6378.
- ŠERÁK, M. 2009b. *Zájemové vzdelávanie dospelých*. Praha: Portál. 207 s. ISBN 978-80-7367-551-6.
- Zákon č. 568/2009 Z. z., o celoživotnom vzdelávaní a o zmene a doplnení niektorých zákonov. *Zbierka zákonov*, roč. 2009, čiastka 194, s. 4402–4414.

Autor

Doc. PaedDr. Miroslav Krystoň, CSc., Univerzita Mateja Bela, Pedagogická fakulta, Katedra andragogiky, Ružová 13, 974 11 Banská Bystrica, e-mail: miroslav.kryston@umb.sk